

ФУНКЦІЙНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ СИНОНІМІВ У СУЧАСНІЙ ЖІНОЧІЙ ПРОЗІ

Досліджено функції контекстуальних синонімів у сучасній жіночій прозі та проаналізовано стилістичні прийоми комбінування ситуативно-синонімічних одиниць у межах одного висловлювання.

Ключові слова: сучасна жіноча проза, контекстуальний синонім, стилістична функція, стилістичний прийом.

Исследуются функции контекстуальных синонимов в современной женской прозе. Осуществляется анализ стилистических приемов комбинирования ситуативно-синонимических единиц в рамках одной фразы.

Ключевые слова: современная женская проза, контекстуальный синоним, стилистическая функция, стилистический прием.

The specific of the contextual synonyms in the modern feminism prose is investigated. The analysis of the stylistic methods of the contextual synonyms is being carried out.

Keywords: the modern feminism prose, the contextual synonyms, the stylistic function, the stylistic methods.

Наукове висвітлення мови художніх творів видатних українських письменників завжди було й залишається актуальним. Важлива ділянка цих досліджень – вивчення ролі лексичної синонімії в сучасній жіночій прозі. Проблема синоніміки літературного твору тісно пов'язана з питанням про виражальні засоби, а отже, семантичні та стилістичні ресурси мови. План змісту лексико-синонімічної одиниці дозволяє змоделювати не лише її семантичний, а й функційно-стилістичний потенціал у контексті художнього твору.

Мета нашої статті – розкрити семантичні та стилістичні функції контекстуальних синонімів на прикладі прозових творів сучасних українських письменниць.

У мовознавчій науці питанню лексичних синонімів присвячено багато праць. Лінгвістичні розвідки засвідчують різні погляди на мовні одиниці такого рівня, критерії їх встановлення (зокрема, співвіднесеність із поняттям (Ю. Апресян, Л. Новиков,

Д. Шмельов), повну або часткову взаємозамінність (Л. Булаховський, Б. Горнунг, А. Уфімцева), тотожність сполучуваності в межах однієї дистрибуції (В. Ващенко, В. Вілюман, А. Євгенєва, М. Палевська, Ф. Палмер, Ж. Соколовська, А. Шапіро), спільність структурних ознак синонімів (С. Бережан, Л. Васильєв, М. Жовтобрюх, Л. Лисиченко). Проте функційні особливості лексико-синонімічних одиниць досліджені фрагментарно, уривчасто наводиться й порядок здійснення аналізу призначень контекстуальних синонімів у літературному творі. На предмет функційного потенціалу ситуативних синонімів не досліджено й сучасну жіночу прозу.

Близькі за значенням слова у контексті художнього твору зазвичай розглядаються як явище семантичне. Синонімічного характеру набувають усі мовні засоби в тому випадку, коли вони виражають відтінки одного поняття. Отже, на перший план висувається диференційна роль синонімів, виділяється не лише спільне в значенні синонімічних слів, але і ще більш важливі розрізнявальні ознаки кожного з них. Такий підхід до ситуативно близьких своїми значеннями слів дозволяє пояснити різну словопоєднаність, контекстне використання синонімів, розкрити взаємодію лексичних одиниць із поняттям, що виражається. Критерії співвіднесеності із денотатом, повної або часткової взаємозамінності, однакової сполучуваності в межах однієї формули дистрибуції, спільність структурних ознак синонімів є суттєвими для дослідження контекстуальної синоніміки, і зазвичай розглядаються як основні. Проте для визначення ролі ситуативних синонімів у літературному творі аналізу семантичного наповнення таких слів замало, суттєвим виявляється стилістичний аспект лексико-синонімічних одиниць.

Так, наявність у мові кількох слів для позначення одного і того самого поняття виправдовується і зумовлюється відмінністю виконуваних ними функцій. Автори енциклопедії «Українська мова» розглядають призначення синоніма у висловлюванні, відштовхуючись від мети, з якою добирається така лексична одиниця: 1) функція семантичного добору слова з-поміж можливих назв для уточнення, виділення різноманітних відтінків у характеристиці поняття з метою адекватного його позначення; 2) функція стилістичного добору слова з ряду можливих назв з метою адекватно оформленого (у функціонально-стильовому, емоційно-оцінному аспектах) позначення відповідного поняття; 3) функція семантичної

або емоційно-експресивної характеристики поняття і одночасно ніби підшукування найточнішої назви для нього шляхом нанизання, нагромадження слів (ампліфікація); 4) функція заступлення, заміни з метою уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць [6, с. 533].

Традиційно мовознавці укладають і функційну класифікацію синонімів. Лінгвістична література минулого століття закріпила «чотири основних типи синонімів: 1) абсолютні (*мовознавство /лінгвістика*); 2) семантичні (*сміливий/хоробрий/відважний*); 3) стилістичні (*обличчя/лика*); 4) контекстуальні (*Капабланка/шахматист-кубинець*) (А. Євгенєва, М. Жовтобрюх, Б. Кулик, М. Палевська)» [5, с. 201]. Проте помилково вважати, що якщо слова зближуються тільки в межах окремого висловлювання за рахунок кількох компонентів значення, то вони обов'язково належать до контекстуальних синонімів. Адже слова синонімізуються за рахунок інколи навіть однієї семи в особливій ситуації лише для того, щоб якомога емоційно насиченіше, влучніше передати зміст позначуваного поняття, надати йому експресивної характеристики. Отже, при визначенні контекстуальних синонімів у художньому творі передусім потрібно брати до уваги, окрім їхнього семантичного наповнення, функцій заміщення й уточнення, також стилістичний потенціал, і вважати таке призначення одним із основних.

Слова, що перебувають у ситуативних синонімічних відношеннях, можуть бути зв'язані одне з одним поняттям, що виражається ними, або його обсягом, або кількома своїми значеннями. Всі синоніми контекстуального ряду можна звести до єдиного ідеографічного потенціалу. Сислова основа, якою зближуються значення таких одиниць, у них одна і та ж сама – вона піддається варіюванню однією чи двома диференційними семами. Якщо на підставі смислового критерію ця категорія синонімів об'єднується, то на підставі стилістичного – вона відокремлюється. Загальномовні синоніми, які функціонують у межах певної сфери спілкування, не мають стилістичних відмінностей. Інакше вони відноситимуться до різних стилістичних класів. Провідним моментом під час розгляду контекстуальних синонімів є їхні стилістичні якості. Сислова основа контекстуальних синонімів відрізняється від смислової основи загальномовних синонімів – в останніх вона виконує ті самі функції, що в контекстуальних синонімів відтворюють їхні стилістичні якості – вона роз'єднує слова. Ситуативні

синоніми повністю не збігаються за своїм значенням, оскільки вони співвідносяться з відтінками одного поняття і розкривають його різні властивості.

Факти показують, що не будь-яка семантико-сміслова диференціація синонімів є стилістичною, але кожна стилістична – неодмінно смислова. Виходячи з цього тлумачення, вважаємо, що семантична основа контекстуальних синонімів принципово не відрізняється (диференціюється одним або максимум двома компонентами), оскільки їх об'єднує одна функція – розрізнення значень. Стилiстична диференціація є завжди смисловою і в ситуативних синонімів, представлених у контексті прозових творів сучасних українських письменниць.

Сьогодні українська жіноча проза – це творчість Емми Андiєвської, Люко Дашвар, Оксани Забужко, Ірени Карпи, Марії Матіос, Галини Пагутяк та ін. І хоч письменниці працюють у різних жанрах, любовної, навіть інтимної, або громадської, подеколи філософської, прози, їхні твори характеризуються формуванням якісно нового світогляду, у якому органічно переплетено різноманітні інтерпретації істин буття, позначені єдністю ідейно-тематичних тенденцій. Яскрава індивідуальність жінки-митця є підґрунтям формування індивідуального типу художньої свідомості, певних стильових тенденцій у літературі. Мистецькі дітища письменниць поєднують у собі жіночу суб'єктивність та світогляд особистості. Специфіка моделювання картин буття, яку часто визначають за гендерною ознакою, зумовлює появу «інших», відмінних від використовуваних письменниками-чоловіками, засобів створення художньої реальності в жіночій прозі. Інакше використовуються й мовні засоби, зокрема особливим чином поєднуються лексичні синоніми в контексті.

Ситуативно близькі лексичні одиниці, які виділяємо в художніх творах сучасних українських письменниць, уживаються з метою розширення семантичної структури висловлення і, відповідно, наповнення тканини твору неординарними символами й асоціаціями. Збагачуючи зміст контекстуальних синонімів новими компонентами, тим самим надаючи їм нових функцій у висловлюванні, письменниці створюють нові багатогранні образи, вимальовують різнокольорові пейзажі, відтворюють широкомасштабні полотна буття у своїх творах.

Роль ситуативних синонімів завжди зумовлюється функцією диференціації, обумовленої прагненням авторів виразити різні відтінки поняття. Якщо диференційна функція синонімів виявляється частіше понятійною, то й синоніми набувають понятійного (ідеографічного) характеру, наприклад: *Перемацала, перенюхала, переглядила всі помідори, набрала огірків, перцю, цибулі (часнику вдома вже було півхолодильника), удвічі дешевше виторгувала жмут не зовсім свіжої кінзи* [4, с. 8] або *...аж тут раптом, просто з-під ятки з розкладеними на ній тельбухами випірнула стара, чорна, зморщена бабуся з целофановим пакетом у руках* [4, с. 8]. Так, *перемацати/перенюхати/переглядити* об'єднуються на основі архісеми 'тривалий фізичний вплив на об'єкт', а розрізняються семою 'спосіб дії'. Кожне з наступних слів у контекстуальному синонімічному ряду уточнює і тим самим диференціює дію, яку виконує її суб'єкт, тобто слова-синоніми виконують уточнювальну функцію, але нанижуються такі лексичні одиниці тільки з тією стилістичною метою, щоб звернути увагу на прискіпливість, вимогливість її виконавця.

Таку саму із семантичного погляду функцію уточнення виконують і синоніми *стара/чорна/зморщена*, що об'єднуються семою 'старість' (**1. старий** – який прожив багато років, який досяг старості [2, с. 711], **2. чорний** – *перен.* пов'язаний з труднощами, незгодами (про час) [2, с. 901], **3. зморщений** – який зібрався в зморшки, зморщився (про шкіру на обличчі, тілі людини або тварини) [2, с. 249]). Уточнюючи *старий*, авторка добирає контекстуальний синонім *чорний*, тобто той, що потемнів із часом, *зморщений*, бо з віком покрився зморшками. Стилістичний потенціал таких синонімів складають дві функції: виділення головних ознак в образі та надання тексту похмурого відтінку, зумовленого описом ситуації.

«Кількість стилістичної інформації у тексті літературного твору, тобто соціальна та емоційна характеристика адресата, тим більша, чим чіткіше протиставляються, розмежовуються контекстуальні синоніми» [5, с. 112]. Між такими лексико-синонімічними одиницями існує постійна взаємодія. Грані, що розділяють їх, не є абсолютними, а є відносними. Інформативна цінність синонімів навпаки пропорційна кількості їхніх зв'язків. Цей висновок збігається із структурним законом сфери вживання і змісту знаків:

чим ширша сфера вживання синонімічних одиниць, тим бідніший їхній зміст і, навпаки, чим вужча сфера вживання синонімів, тим багатший їхній зміст. Наприклад: *Властиво, фенек перший заговорив до бика [...] визирнув з-за шпиля дюни, вітаючися, й считав, чи не погодиться бик перевезти його через каламутну й рвучку ріку* [1, с. 118]. Так, *каламутна/рвучка* (**1. каламутний** – перен., розм. неспокійний, тривожний, бентежний [2, с. 375]; **2. рвучкий** – який здійснюється раптово, з великою швидкістю; дуже швидкий [2, с. 615]) синонімізуються через семи ‘швидкість’, ‘непокій’, адже річка *каламутна*, тому що *рвучка*, тобто має велику швидкість течії, що піднімає мул і робить її непрозорою. Така вузька сфера вживання ситуативних синонімів, тобто зближення їхньої семантики тільки у функції означення до слова *річка*, надає зі стилістичного погляду тексту різкості, уривчастості, а оповіді – раптовості, неочікуваності подальшого розгортання сюжету.

Серед різноманітних і складних відношень, що існують між близькими за значенням одиницями в контексті, тобто стилістичних прийомів як способів комбінування синонімічних одиниць у межах одного висловлювання, передусім можуть бути виділені чотири основні типи:

1) відношення між стилістично немаркованими синонімічними одиницями, наприклад: *Дарма що ці перекази багато хто взагалі ставив під сумнів, що з коров'ячого племені, могутнього й вільного за сивої давнини, походили навіть боги й богині, ба більше в биків колись закохувалися навіть цариці* [1, с. 118]. Так, *могутній/вільний* (**1. могутній** – який має велику владу, силу, великий вплив [2, с. 588]; **2. вільний** – ніким не гноблений, не поневолюваний; незалежний, самостійний [2, с. 209]) уступають у синонімічні відношення через сему ‘сила’, адже *вільний* значить «не пригноблений, має силу вистояти», а тому *могутній*;

2) відношення між стилістично маркованими одиницями (стильовими синонімами), що належать до одного стилістичного класу – відношення інтердепенденції, наприклад: « – Невже ці воли з вибалушеними очима й пооббиваними колінами й хребтами, над якими вічно рояться хмари мух і тедзів, – теж належать до нашого бичачого роду? » – *считав якось молодий бичок двох підстаркуватих коров'ячих тіточок... Бо хоча нові повіви часу досягнули краєчком і цієї череди, де вже давно ніхто не вимагав*

дотримувати вишуканого етикету, однак навіть **найзачучвереніші** корови з кізяками на голові, що йшли нога в ногу з добою, любили принагідно покликатися на туманні оповістки коров'ячих прабаб [1, с. 118]. Підстаркуватий/зачучверений (**1. підстаркуватий** – який виявляє ознаки старіння [2, с. 673]; **2. зачучверений** – розм. який зачучверів; захирілий, зачахлий [2, с. 405]) поєднуються в контекстуальному ряду через сему 'неприємний вигляд', адже той, хто виявляє ознаки старіння, є непривабливим. Такі контекстуальні синоніми одного стилістичного плану надають тексту однотипної розмовно-просторічної конотації;

3) відношення між стилістично немаркованими синонімічними одиницями і стилістично маркованими синонімічними одиницями – відношення детермінації, наприклад: *Тож одного вечора, коли не так уже й молодий, бо роки збігли швидше, ніж вода після зливи, не такий уже **повороткий**, але ще **сильний** бик лагодився заночувати між двома дюнами, він здибав пустельного лисика, що тримав у передніх лапках шість капшучків, і завів з ним розмову* [1, с. 119] (**1. повороткий** – розм. який робить усе швидко; вправний [2, с. 712]; **2. сильний** – який має велику життєву силу, енергію [2, с. 809]). Так, стилістично-забарвлене *повороткий*, синонімізуючись із нейтральним *сильний* через сему 'вправність', надає позитивної конотації всьому висловлюванню;

4) відношення між стилістично маркованими синонімічними одиницями, що належать до різних стилістичних класів, – відношення констеляції: *От якби Ліда була страхіттям і **дурепою**, **ідіоткою**, яка не знає, хто такий Шнітке, а йому за таку дружину пропонували б мільйон і півцарства, отоді це був би підкуп, підлість і суцільна ганьба* [3, с. 56]. Так, *дурепа/ідіотка* (**1. дурепа** – зневажл. розумово обмежена, тупа жінка [2, с. 203]; **2. ідіот** – лайл. дурень, недоумкувата людина [2, с. 389]) у семантичному плані зближуються через сему 'тупість', а в стилістичному – зневажливе *дурепа* стоїть дещо окремо від лайливого *ідіотка*.

Ці типи відношень виявляються безпосередньо в контекстах, представлених авторською мовою і прямою мовою персонажів прозових творів сучасних українських письменниць. Доповнюючи одне одного, ситуативні синоніми різносторонньо виражають те чи те зображуване поняття, ставлення до нього, навколишнє оточення, отримують специфічні риси функціонування.

Отже, порівнюючи контекстуальну синоніміку прозових творів представниць сучасної жіночої прози, які працюють у різних її жанрах, звертаємо увагу на творчий підхід майстрів слова до вживання тих чи тих синонімів, вміння застосовувати їх із певною художньо-стилістичною метою. Письменниці зближують лексичні одиниці в різних контекстах для підсилення поняття, уточнення й конкретизації дії, предмета, виділення головних рис образу, створення позитивного чи негативного ефекту тощо. Серед стилістичних прийомів, які авторки використовують для синонімізації слів у контексті, тобто способів комбінування синонімів у межах одного висловлювання, виділяємо відношення детермінації, констеляції та інтердепенденції. Проте стилістичний потенціал контекстуальних синонімів не обмежується визначеними функціями, адже синоніми в межах одного висловлення, певної ситуації повсякчас нові, миттєві, непередбачені, а отже, зумовлені різним призначенням. З огляду на це, виникає потреба подальшого комплексного дослідження контекстуальної синоніміки, її функційних особливостей на матеріалі літературних творів. Важливим та актуальним залишається також вивчення мовних особливостей сучасної української жіночої прози.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Андієвська Е.** Казка про бика й метелика / Емма Андієвська. – Львів: Піраміда, 2006. – 211 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2007. – 1736 с.
3. **Дашвар Л.** Мати все / Л. Дашвар. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 336 с.
4. **Карпа І.** Піца «Гімалаї» / Ірена Карпа. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 400 с.
5. **Мацько Л. І.** Стилістика української мови: підруч. / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
6. **Українська** мова: енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Надійшла до редколегії 20.03.2014